

В.Я. Месель-Веселякакадемік АЕН України
і Національної академії аграрних наук України
м. Київ**РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ
(ЗДОБУТКИ ПРОБЛЕМИ, ВИРІШЕННЯ)**

Реформування аграрного сектору, яке розпочато з 1991 року, є невід'ємною складовою переходу економіки країни до ринкових відносин. Нині є можливість проаналізувати стан розвитку галузі, здобутки і проблеми та визначити шляхи поглиблення реформ на селі, що сприятиме розвитку галузі в сучасних ринкових умовах господарювання. Аналіз слід провести як в організаційному так і економічному напрямках.

В організаційному плані реформування в економіці країни розпочалося після прийняття законів України «Про підприємництво» (7.02.1991 р.), «Про підприємства в Україні» (27.03.1991 р.), «Про господарські товариства» (27.09.1991 р.), «Про приватизацію майна державних підприємств» (4.03.1992 р.), «Про оренду майна державних підприємств та організацій» (10.04.1992 р.).

Щодо аграрного сектору ще у 1990 році нами було обґрунтовано положення до Земельного кодексу України з метою врегулювання земельних відносин на селі. Внесено пропозиції: наблизити власність на землю безпосередньо до виробника; забезпечити самостійність і незалежність громадянина, відродження стратегічного господаря землі на основі приватної власності; розвивати на рівноправній основі сільськогосподарські підприємства, господарства населення та фермерські господарства¹.

Реформування галузі було розпочато після прийняття 18.12.1990 р. постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу», якою всі землі України оголошено з 15 березня

1991 року об'єктом земельної реформи. Визначено, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання й охорони земель. Передбачено також провести інвентаризацію земель усіх категорій і реєстрацію громадян, які бажають організувати селянське (фермерське) господарство, розширити особисте підсобне господарство, займатися індивідуальним садівництвом, одержати в користування земельні ділянки для городництва, сінокошення і випасання худоби.

Значна роль відводиться розвитку фермерських господарств. Для забезпечення їх землею нами внесено пропозиції щодо безплатної передачі цим господарствам у власність земельних ділянок у розмірі, як і для кожного члена колективного господарства чи радгоспу, а решту землі надавати в довічне успадковане володіння або оренду¹.

Законом України «Про селянське (фермерське) господарство» (20.12.1991 р.), проект якого опрацьовано в Інституті, врегульовано категорію приватної власності на землю, а земельні ділянки громадянам України для ведення селянського (фермерського) господарства передба-

¹ Месель-Веселяк В. Я. Земельні відносини на селі / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Сільські вісті. — 12 жовтня 1990. — № 235.

¹ Саблук П. Т. Земля для фермера / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Сільські вісті. — 6 березня 1992. — № 8.

чено передавати у приватну власність і надавати в користування, у тому числі на умовах оренди, а Законом України «Про форми власності на землю» (30.01.1992 р.) поряд із державною запроваджено колективну і приватну форми власності на землю, які є рівноправними. Декретом Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» (26.12.1992 р.), який мав силу закону України (основні положення його опрацьовано в Інституті), передбачено передати у приватну власність земельні ділянки, надані їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного та гаражного будівництва, у межах норм, визначених Земельним кодексом України. По суті цим Декретом започатковано приватизацію земель.

У Національному науковому центрі «Інститут аграрної економіки» обґрунтували стратегію і напрями проведення аграрної реформи, що знайшли відображення у підтриманій Верховною Радою України аграрній політиці, викладеній у доповіді Президента України «Про основні засади економічної та соціальної політики — Розділ «Аграрна політика» (18.10.1994 р.). Отже, були розроблені та схвалені ідеологія і програма реформування аграрного сектора.

Основним принципом програми було забезпечення приватизації селянами земель, що перебували у користуванні сільськогосподарських підприємств, та формування господарських структур ринкового типу. Тому Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (10.11.1994 р.), проект якого підготовлено в Інституті, передбачено передачу відповідно до земельного законодавства безплатно у колективну власність земель колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, трудові колективи яких виявили бажання одержати землю у власність; здійснення у якомога коротші строки поділ земель, які передано у колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості), з видачею кожному члену підприємства, кооперативу, товариства сертифікату на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі; створення на базі належних власникам земельних ділянок сільськогосподарських підприємств, асоціацій, спілок, акціонерних товариств, інших кооперативних підприємств і організацій.

Паювання земель здійснено у 1995–1996 рр., відповідно до Указу Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (8.08.1995 р.), яким передбачалося визначення розміру земельної частки (паю) у колективній власності на землю кожного члена колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства без виділення земельних ділянок у натурі (на місцевості). У результаті землі колишніх колгоспів, радгоспів, міжгосподарських підприємств перейшли у власність їхніх працівників і пенсіонерів з їх числа. Проте склалася ситуація, за якої колишні господарські структури в рин-

кових умовах працювали неефективно, а нових форм господарювання ще не було створено. Необхідно було об'єднати розпайовані землі в межах господарських структур ринкового типу, визначених Законом України «Про господарські товариства» (27.09.1991 р.), до яких законодавець відніс акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, повне і командитне товариства, приватні та колективні підприємства.

Усі законодавчі акти з питань реформування аграрного сектору економіки були прийняті з урахуванням відповідних пропозицій вчених. Ними, крім пропозицій до законів України і указів Президента України, підготовлено ряд науково-методичних положень і практичних рекомендацій до впровадження³, видано низку наукових праць⁴. В усіх областях і багатьох районах проведено наукові конференції та семінари з питань реформування аграрного сектора економіки. Нами розроблена оригінальна методика грошової оцінки земель, яка була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України (23.03.1995 р.)⁵.

Ідеологія реформування сільського господарства спрямовувалася на досягнення найвищих цінностей для селян, за яких вільний громадянин вільної України був би власником землі та мав право вільно вибирати сферу своєї трудової діяльності: самому працювати на власній землі, передати її в оренду новоствореному підприємству і працювати в ньому, або працювати в інших сферах економіки країни. Було науково обґрунтовано положення про те, що формування нових господарських структур ринкового типу найбільш раціонально здійснювати на основі не тільки оренди земельних ділянок, а й земельних часток (паїв) у поєднанні з колективними формами організації праці, що вимагало законодавчого врегулювання. Проте Верховна Рада зволікала з прийняттям відповідного закону. Тому Президент України видав Указ «Про оренду землі» (23.04.1997 р.), яким визначено, що дві або більше особи, які мають сертифікати, що засвідчують їхнє право на земельну частку (пай), можуть за власним бажанням передавати в оренду

³ Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні [ч. 1] / [П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. — К. : ІАЕ УААН, 1993. — 128 с.;

Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / [Саблук П. Т., Зубець М. В., Месель-Веселяк В. Я. та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. — К. : ІАЕ УААН, 1997. — 647 с.;

Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / [Саблук П. Т., Зубець М. В., Месель-Веселяк В. Я., Лузан Ю. Я. та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. — [друге вид. допов.] — К. : ІАЕ УААН, 2000. — 634 с.;

Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях і відповідях) / [Саблук П. Т., Зубець М. В., Месель-Веселяк В. Я., Лузан Ю. Я. та ін.]; за ред. П. Т. Саблука. — К. : ІАЕ УААН, 1999. — 532 с.;

⁴ Розвиток форм господарювання на селі / [В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, М. Й. Малік, М. М. Федоров та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. — К. : Урожай, 1993. — 376 с.;

⁵ Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. — 1995. — № 2. — С. 11–16.

спільну земельну ділянку через уповноважену ними особу, а орендарями можуть бути громадяни України, юридичні особи та ін. Отже, реально стало можливим формувати сільськогосподарські підприємства на основі оренди земельних часток (паїв) і на цій основі створювати нові господарські структури.

Проте ліві політичні сили не сприймали приватної власності на землю, вважаючи, що колгоспи і радгоспи є найкращою формою організації виробництва. Тому був прийнятий Закон України «Про оренду землі» (6.10.1998 р.), який фактично зупинив роботу щодо формування господарських структур ринкового типу, адже у ньому не було передбачено оренди земельних часток (паїв), а створення раціональних господарських структур було призупинено. Тому сільське господарство, не маючи організаційних важелів управління зменшило у 1999 р. порівняно з 1990 р. виробництво валової продукції удвічі.

Розв'язав цю проблему прийнятий 3 грудня 1999 року Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Цим указом було зобов'язано реформувати протягом грудня 1999 року — квітня 2000 року колективні сільськогосподарські підприємства на засадах приватної власності на землю та майно, забезпечивши: всім членам колективних сільськогосподарських підприємств право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності; збереження, по можливості, цілісності господарського використання приватними формуваннями землі та майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств на основі оренди земельних часток (паїв) і майнових паїв у групі власників цих часток (паїв), а також організаційні інші заходи, які мали забезпечувати створення нових формувань. Крім того, передбачено низку заходів щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств.

З огляду на пройдений шлях реформування сільськогосподарських підприємств ринкового типу, спираючись на його оцінку селянами, можна зробити такі висновки:

- аграрна реформа серед інших складових економічної реформи була науково обґрунтованою, теоретично дослідженою, нормативно забезпеченою і практично здійсненою;

- в Україні було відпрацьовано власну модель реформування аграрного сектора в цілому і земельних відносин зокрема;

- забезпечено багатоукладність виробництва на селі, де функціонують різні рівноправні форми господарювання, побудовані на приватній власності на землю у поєднанні з індивідуальною, сімейною і колективною формами організації праці;

- створено нові сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування, які в організаційному плані, внаслідок підвищення мотивації праці, мають більші можливості й перспективи ефективного господарювання;

- особисті селянські господарства значною мірою забезпечили трудову зайнятість селян як буферний фак-

тор при зменшенні потреби сільського господарства у трудових ресурсах і нерозвиненості інфраструктури на селі;

- відбулися позитивні соціальні зрушення. Збулися історичні прагнення селян: земля передана у їхню власність і збережена за ними, власник може вільно розпоряджатися нею, створювати своє господарство, передавати в оренду і спадкоємцям. Земля належить селянам і збережена від процесу привласнення її окремими групами підприємців.

Таким чином, у ході аграрної реформи запроваджено приватну власність на землю, проведено роздержавлення земель із передачею їх у власність колективних сільськогосподарських підприємств і громадян, розпайовано землі колективних сільськогосподарських підприємств між працівниками та пенсіонерами з їх числа. Замість домінуючої колгоспно-радгоспної форми господарювання на рівноправній основі створені й розвиваються різні форми господарювання. Подальший розвиток одержали побудовані на приватній власності на землю й індивідуальній або сімейній формах організації праці особисті селянські господарства, створена нова форма господарювання — фермерство, яке в усьому світі довело свою ефективність. Колективні сільськогосподарські підприємства і значну частину радгоспів реформовано в різні господарські структури ринкового спрямування, побудовані на приватній і державній власності на землю у поєднанні з колективними формами організації праці.

По суті в Україні створено *три форми господарювання* — особисті селянські господарства (господарства населення), фермерські господарства, а також сільськогосподарські підприємства ринкового типу. За розмірами вони відповідають практиці ефективного ведення сільського господарства в багатьох високорозвинутих країнах світу, що забезпечують перевиробництво продукції: перша — японсько-китайській моделі, друга — європейській, третя — американській і колишнього Радянського Союзу. Вони відповідають вимогам різного бізнесу — великого, середнього та дрібного.

Таким чином, реформування проведено у два етапи: перший — з 1991 по 1999 р. — формування нормативно-правової бази та затягування реформ і спад виробництва та другий (з 2000 р.) — після проведення реформ і одержання від них певних позитивних результатів (рис. 1).

Як бачимо, ще задовго до паювання земель сільськогосподарського призначення (1991–1996 рр.) виробниц-

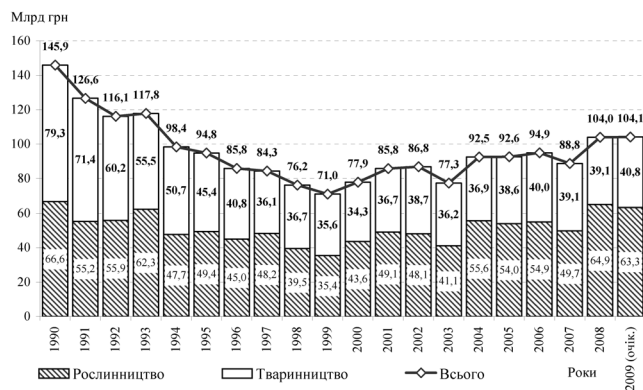

Рис. 1. Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства в Україні у порівняльних цінах 2005 року

тво сільськогосподарської продукції зменшилося на 41,2 %. Отже, причиною спаду було не паювання земель, як на це наполягають окремі політичні сили, а, навпаки, стримування цього процесу та несприятлива для сільськогосподарства цінова політика. Після паювання земель спад виробництва продовжувався і його апогей припадав на 1999 рік. У 1999 р. порівняно з 1990 р. виробництво валової продукції зменшилося на 51,3 %, у тому числі рослинництва — на 46,8 % і тваринництва — на 55,1 %. Після реформування колгоспів і радгоспів сільськогосподарські підприємства ринкового типу, розширення землекористування фермерських і господарств населення виробництво почало стабільно збільшуватися і у 2008 р. порівняно з 1999 р. приріст валової продукції становив 46,5 %, у тому числі рослинництва — 83,6, а тваринництва — 9,6 відсотку. Одержано найвищий за всю історію сільськогосподарського виробництва України урожай зернових культур — 53,3 млн тонн, проти 50,1 млн т у 1990 році. У 2009 р. обсяг виробництва валової продукції був дещо вищим ніж у 2008 р. і можна сподіватися на подальший стабільний її приріст.

Отже, у процесі реформування здійснено перерозподіл земель між сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими й особистими селянськими господарствами (господарствами населення) і відбулися зміни у землекористуванні різних форм господарювання (табл. 1).

Сільськогосподарські підприємства (колгоспи, радгоспи, міжгосподарські підприємства) у 1990 р., використовуючи 93,7 % сільськогосподарських угідь, виробили 69,4 % продукції, у 1999 р. ці показники становили відповідно 82,2 % і 38,3 %, а у 2008 р. — 47 і 40,4 %. У господарствах населення ці показники у 1990 р. становили 6,3 і 30,6 %, у 1999 р. — 15,1 і 60,7 %, а у 2008 р. — 42,5 і 54 %, у 2009 р. — 10,9 і 5,7 %.

Таблиця 1

Питома вага форм господарювання в сільському господарстві України, %

Форми господарювання	Площа с.-г. угідь	Виробництво валової продукції		
		всього	у т.ч.	
		рослинництва	тваринництва	
1990 рік				
Усі господарські формування	100	100	100	100
у т.ч. с.-г. підприємства і фермерські господарства	93,7	69,4	74,9	64,8
господарства населення	6,3	30,6	25,1	35,2
1999 рік				
Усі господарські формування	100	100	100	100
у т.ч. с.-г. підприємства і фермерські господарства	84,9	39,3	48,2	30,4
з них: с.-г. підприємства	82,2	38,3	46,6	30,1
фермерські господарства	2,7	1,0	1,6	0,3
господарства населення	15,1	60,7	51,8	69,6
2008 рік				
Усі господарські формування	100	100	100	100
у т.ч. с.-г. підприємства і фермерські господарства	57,5	46,0	49,5	40,2
з них: с.-г. підприємства	46,6	40,3	41,4	38,5
фермерські господарства	10,9	5,7	8,1	1,7
господарства населення	42,5	54,0	50,5	59,7
2009 рік				
Усі господарські формування	100	100	100	100
у т.ч. с.-г. підприємства і фермерські господарства	н.д.	45,7	47,7	42,6
господарства населення	н.д.	54,3	52,3	57,4

а у фермерських господарствах у 1999 р. — 2,7 і 1 % а у 2008 р. — 10,9 і 5,7 %. Отже, особисті селянські господарства до 1999 року компенсували спад виробництва, допущений сільськогосподарськими підприємствами. Після реформування сільськогосподарських підприємств у господарській структурі ринкового типу з 2000 р. приріст виробництва в них вирівнює їхню роль з господарствами населення. Проте рівень виробництва продукції на одиницю площі в господарствах населення є вищим — 358 тис. грн, проти 246 — у сільськогосподарських підприємствах і 149 тис. грн — у фермерських господарствах.

Створення господарських структур ринкового типу відіграло позитивну роль у збільшенні виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах. Якщо ними у 1990 році на 100 га сільськогосподарських угідь було вироблено валової продукції на суму 260 тис. грн, а у 1999 році — 82, то у 2008 р. — 246 тис. грн, у тому числі продукції рослинництва відповідно 128, 50 і 158 тис. грн. Отже, рівень інтенсивності використання земель сільськогосподарськими підприємствами при виробництві продукції рослинництва у 2008 році перевищив показники 1990 року на 23 %, а показник 1999 року — більш як утричі. Значно підвищився рівень розвитку тваринництва. Так, у 1990 році на 100 га сільськогосподарських угідь було вироблено продукції на 132 тис. грн, у 1999 році — лише на 32 тис. грн, а у 2008 р. — вже на 88 тис. грн (табл. 2).

Позитивну роль у стабілізації виробництва відіграли особисті селянські господарства. Площа сільськогосподарських угідь у них зросла з 2,6 млн. га в 1990 році до 6,1 у 1999 р. і 15,6 млн га у 2008 році, а виробництво валової продукції відповідно 44,6; 43,1 і 56,1 млрд грн. За часи реформування аграрного сектора, коли в сільськогосподарських підприємствах спостерігався значний спад виробництва, вони забезпечили відносну його стабільність і значною мірою компенсували зменшення виробництва в сільськогосподарських підприємствах. Якщо у 1999 році на 100 га сільськогосподарських угідь особисті селянські господарства виробили 80 % валової продукції від співставної бази виробництва 1990 року, розрахованої за опрацьованою нами методикою⁶, а сільськогосподарські підприємства — лише 32 %, то у 2008 році різниця зменшилася і ці показники виробництва становили відповідно 72 і 95 % (табл.3).

Отже, виконавши свою роль у процесі реформування, особисті селянські господарства знизили темпи приросту виробництва сільськогосподарської продукції. Зараз, через невивідність виробництва, головним чином продукції тваринництва, вони зменшують поголів'я тварин, особливо корів, а відповідно і виробництво продукції. Проте, зарано «списувати з рахунку» цю форму господарювання, адже на 100 га сільськогосподарських угідь у них виробляється всієї валової продукції на 358 тис. грн., у тому числі рослинництва — 209 і тваринництва — 149 тис. грн, що відповідно на 45; 32 і 69 % більше, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Отже, необхідно створити сприятливі економічні умови для їхнього розвитку. У 2009 р. особисті селянські господарства забезпечили приріст виробництва валової продукції на 0,6 %, у тому числі рослинництва — на 0,9, а тваринництва — на 0,2 %. Сільськогосподарські підприємства зменшили виробництво продукції

⁶ Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва / В.Я. Месель-Веселяк. — К. ІАЕ УААН, 1999. — С.67-71

Виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь за категоріями господарств, тис. грн

Роки	Продукція сільського господарства				Продукція рослинництва				Продукція тваринництва			
	усі категорії господарств	у т.ч.			усі категорії господарств	у т.ч.			усі категорії господарств	у т.ч.		
		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення
1990	351	260	-	1703	160	128	-	636	191	132	-	1067
1999	176	82	60	709	88	50	51	301	88	32	9	408
2003	205	95	59	454	109	54	52	229	96	41	7	225
2006	257	183	112	380	149	109	100	208	108	74	12	172
2007	241	185	90	341	135	103	75	186	106	82	15	155
2008	284	246	149	358	177	158	132	209	107	88	17	149

Розрахунок зміни виробництва валової продукції, % до 1990 року

Роки	Продукція сільського господарства				Продукція рослинництва				Продукція тваринництва			
	усі категорії господарств	у т.ч.			усі категорії господарств	у т.ч.			усі категорії господарств	у т.ч.		
		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення
2000	56	32	29	90	69	43	51	113	46	21	7	75
2005	71	60	38	78	91	75	69	102	54	46	7	61
2006	73	70	43	75	93	85	78	97	57	56	9	59
2007	69	71	35	68	84	80	59	87	56	62	12	54
2008	81	95	57	72	110	123	103	98	56	67	13	52

рослинництва на 5,8 %, а по тваринництву збільшили на 10,1 %, в цілому зменшили на 0,6 %.

В Україні створено й розвивається нова форма господарювання — фермерство, яка притаманна передовим країнам світу. Фермерських господарств налічується понад 43 тис., які використовують 4 млн га сільськогосподарських угідь, середній розмір кожного — 84,6 га сільськогосподарських угідь. За площею землекористування вона відповідає високоефективній моделі ведення фермерства в Європейських країнах, де середній розмір господарства становить 18 га, у Великобританії — 70, Німеччині — 32, у тому числі на нових землях (колишня НДР) — 197 га, з яких 20 % землі використовують господарства середнім розміром 714 га і 50 % — 1751 га. Проте, слід констатувати той факт, що ця форма господарювання в Україні ще недостатньо розвинена. На 100 га сільськогосподарських угідь фермери у 2008 році виробили продукції на 149 тис. грн, тоді як сільськогосподарські підприємства — на 246, а особисті селянські господарства — на 358 тис. грн, у тому числі продукції рослинництва відповідно на 132, 158 і 209 тис. грн, а тваринництва — на 17, 88 і 149 тис. грн.

Фермерські господарства зменшили виробництво валової продукції проти того рівня, який забезпечували на цих землях сільськогосподарські підприємства. У 2008 році ними вироблено валової продукції 57 % проти виробленої продукції сільськогосподарськими підприємствами на цих землях у 1990 р., тоді як у сільськогосподарських підприємствах — 95 і особистих селянських господарствах — 72 %. У виробництві продукції рослинництва ці показники становлять відповідно 103; 123 і 98 %, а тваринництва — 13; 67 і 52 %. Отже, фермери в рослинництві перевищили рівень виробництва, який забезпечували колгоспи і радгоспи у 1990 році. Проте

тваринництво вони не розвивають, що пояснюється низькими цінами на продукцію галузі.

Є певні пояснення такого стану. По-перше, фермерам надано ділянки із земель запасу, до яких включено найгірші землі, по-друге, вірогідне приховування від звітності виробленої продукції, але працюють ці господарства прибутково.

Щодо ефективності виробництва, то сільське господарство із збиткового перетворюється у прибуткове (табл. 4).

Якщо у 1996–1999 рр. сільськогосподарські підприємства мали середньорічні збитки на суму 2279 млн грн, то у 2000–2006 рр. вони одержали 1844 млн грн прибутку, а у 2007 році — 6836 і 2008 р. — 9803 млн. грн. Прибутковим стало тваринництво. У 1990 році тваринництво в сільськогосподарських підприємствах мало 793 млн крб збитків, при рівні збитковості —4,1 %, але завдяки державним дотаціям у розмірі 5038 млн крб прибуток становив 4245 млн крб, а рівень рентабельності досяг 22,1 %. У 1996–2002 рр. державних дотацій не було, а з 2003 р. відновлені. У 2008 році прибуток від тваринництва становив 11,4 млн грн, а з урахуванням державних дотацій — 2735 млн грн. При цьому рівень рентабельності становив відповідно 0,1 і 21,2 %.

Аналіз ефективності різних форм господарювання показав, що фермери й особисті селянські господарства мають вищий її рівень. Вони одержують прибутку і валового доходу на 100 га сільськогосподарських угідь і на середньорічного працівника більше, ніж сільськогосподарські підприємства.

Що стосується сільськогосподарських підприємств, то валового доходу на 100 га сільськогосподарських угідь у 2008 р. господарські товариства одержали 77,2 тис. грн, приватні підприємства — 59,1, кооперативи — 61,9, колективні підприємства — 82 і державні підприємства — 58,2 тис. грн (табл. 5).

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України

Показники	1990 р.*	У середньому за 1996-1999 рр.	2000р.	У середньому за 2001-2006 рр.	2007р.	2008р.	У середньому за 2007-2008 рр.
Від реалізації сільськогосподарської продукції							
Прибуток всього, млн грн	10989,1	-2279	-121,5	1844	6835,7	9803,1	8319,4
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	28,7	-7,0	-0,5	9,8	40,9	54,0	47,7
у т. ч. без дотацій, млн грн	5461,4	-2279	-121,5	1236	4168,9	5462,1	4815,5
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	14,3	-7,0	-0,5	6,6	24,9	30,1	27,6
Рівень рентабельності, %	42,1	-22,2	-1,0	11,9	25,5	24,1	24,7
у т. ч. рентабельності без дотацій, %	20,9	-22,2	-1,0	8,0	15,6	13,4	14,3
від реалізації продукції рослинництва							
Прибуток всього, млн грн	6744,4	494	1834,5	1851	6270,7	7068,0	6669,3
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	17,6	1,5	7,4	9,8	37,5	38,9	38,2
у т. ч. без дотацій, млн грн	6254,1	494	1834,5	1851	5501,6	5450,7	5476,1
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	16,4	1,5	7,4	9,8	32,9	30,0	31,4
Рівень рентабельності, %	98,3	11,1	30,8	20,1	37,3	25,4	29,9
у т. ч. без дотацій, %	91,1	11,1	30,8	20,1	32,7	19,6	24,5
від реалізації продукції тваринництва							
Прибуток всього, млн грн	4244,6	-2773	-1955,9	-7	565,0	2735,1	1650,1
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	11,1	-8,5	-7,9	0,0	3,4	15,1	9,5
у т. ч. без дотацій, млн грн	-792,7	-2773	-1955,9	-614	-1332,7	11,4	-660,6
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	-2,1	-8,5	-7,9	-3,3	-8,0	0,1	-3,8
Рівень рентабельності, %	22,1	-47,8	-33,7	-0,1	5,7	21,2	14,4
у т. ч. без дотацій, %	-4,1	-46,7	-33,8	-9,8	-13,4	0,1	-5,8

* млн крб

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах України

Організаційно-правові форми господарювання	Кількість підприємств, одиниць	Площа с.-г. угідь, га	Валова продукція на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	На 100 га с.-г. угідь, тис. грн				Рентабельність, %	
				Валовий дохід		Прибуток		без дотацій	з дотаціями
				без дотацій	з дотаціями	без дотацій	з дотаціями		
Господарські товариства	5062	2095	285	77,2	105,4	33,2	61,4	12,9	23,9
Приватні підприємства	2928	1652	178	59,1	75,4	31,2	47,4	18,2	27,6
Кооперативи	710	1624	171	61,9	82,0	19,7	39,8	12,2	24,8
Колективне підприємство	34	813	173	82,1	101,9	22,2	42,1	12,8	24,3
Державні підприємства	271	2345	161	58,2	76,4	1,1	19,3	0,7	12,2
Інші	279	3254	280	74,3	97,5	20,7	43,9	8,5	18,1
Разом по країні	9284	1957	244	70,6	94,5	30,1	54,0	13,4	24,1

Отже, висновки про переваги тієї чи іншої форми господарювання робити передчасно, оскільки нетривалим є період їх діяльності, а також не враховано фактор господаря-керівника, від якого значною мірою залежить успіх справи.

Таким чином, створені в результаті реформування господарські формування з теоретичної і практичної точок зору є ефективними структурами, які слід удосконалювати в напрямі поєднання інтересів господарів-виробників і селян-власників землі та майна, які вони передали в оренду.

Проте, одержаного прибутку недостатньо навіть для простого відтворення виробництва, а розміри амортизаційних відрахувань не забезпечують фізичного відновлення основних фондів і, зокрема, технічних засобів. У 1990 році на 100 га сільськогосподарських угідь одержано 14,3 тис. крб прибутку (еквівалентно 114,4 тис. грн), а в 2008 році — 30 тис. грн, або у 3,8 разу менше; і це за умов значного зростання прибутковості порівняно з попередніми роками.

Досягнутий приріст ефективності виробництва далеко не повністю забезпечує не тільки розширене, а і просте відтворення виробництва сільськогосподарської продукції.

Найбільш впливовим фактором, що спричиняє низьку ефективність виробництва, є *недосконалість економічного механізму господарювання*. При переході до ринкових відносин для всіх галузей економіки було створено умови вільного ціноутворення, а для сільського господарства запроваджено орієнтовні ціни, які зростали значно нижчими темпами, ніж на товари і послуги, що споживаються сільським господарством, унаслідок чого виник диспаритет цін не в користь аграріїв. За 1991–1993 роки не на користь аграріїв склався диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію і матеріально-технічні засоби у 3,2 разу, а на продукцію м'ясної і молочної промисловості відповідно у 10,2 і 10,6 разу (табл. 6).

За рахунок одержаних від такої акції надприбутків колективами харчової промисловості були викуплені підприєм-

Таблиця 6
Наростаючі індекси цін на продукцію галузей економіки України за 1990–2009 роки

	1993		1999		2008		2009	
	тис. разів	%	тис. разів	%	тис. разів	%	тис. разів	%
1. Індекс цін реалізації с.-г. продукції сільськогосподарськими підприємствами	1,4	100	95,8	100	294,3	100	313,2	100
у т.ч.: продукції рослинництва	1,9	136	132,1	138	366,7	125	400,1	127
продукції тваринництва	1,2	83	80,8	84	286,3	97	290,3	93
2. Індекс цін продукції харчової промисловості річні	13,3	957	360,4	376	995,4	338	1197,4	382
в т.ч.: м'ясної промисловості	14,2	1019	289,7	302	1073,7	365	1152,1	368
молочної промисловості	14,7	1057	389,1	406	1151,7	391	1433,9	458
3. Матеріально-технічні ресурси промислового походження, що споживаються сільським господарством	4,5	321	592,7	618	2356,9	801	2623,2	837
з них: трактори і с.-г. машини	6,5	466	461,7	482	1102,5	375	1407,9	450
автомобілі	14,1	1013	363,4	379	737,7	251	913,3	292
мінеральні добрива та хімічні засоби захисту рослин	7,4	532	458,5	478	2050,1	697	2956,2	944
нафтопродукти	61,9	4444	1451,8	1515	4780,0	1624	4020,0	1283
електроенергія	10,5	753	757,7	791	2302,2	782	2302,2	735
паливо (вугілля, газ, дрова)	6,8	488	583,6	609	2247,7	764	2884,0	921

ства, які запровадили порядок оренди підприємств із наступним викупом. Отже несприятливий старт дала аграріям не організаційна, а економічна реформа. Незважаючи на те, що з 1994 року темпи приросту цін не на користь сільського господарства були значно меншими, диспаритет наростав як снігова лавина і у 2009 р. перевищив восьмиразовий рівень. Сільськогосподарський товаровиробник постійно втрачав купівельну спроможність. Якщо у 1990 році він міг придбати за певну суму коштів 8 одиниць технічних засобів, то тепер лише одну. Сільське господарство за цей період недоодержало 1,7 трлн грн доходу, або 89 млрд грн щорічно. Отже, причина є не в паюванні земель, як про це стверджують окремі політики, за якого селянам повернули землю після вилучення її у них під час колективізації, а в порушенні закону вартості, коли ціни на продукцію у більшості випадків навіть не відшкодовували затрат на її виробництво.

Недоліки у ціноутворенні полягають у тому, що при визначенні цін застосовується показник рівня рентабельності, за якого основні засоби виробництва у собівартості продукції враховуються лише в розмірі амортизаційних відрахувань, а не показник норми прибутку, за якого прибуток формується всією вартістю основних засобів.

Крім усієї вартості фондів, як прибуткоутворювального фактора, необхідно також враховувати оборотність капіталу. Отже, ціна має відшкодовувати нормативні затрати і забезпечувати прибутки на авансований у виробництво капітал, з урахуванням терміну його обороту⁷. Пізніше було внесено пропозицію про включення в сільському господарстві до складу капіталу вартості землі, і зараз ціна на продукцію, роботи і послуги має забезпечити відшкодування затрат та створити прибуток на середньорічну вартість капіталу, включаючи в сільському господарстві вартості землі як специфічного основного засобу виробництва і визначатися за формулою:

$$C = C_n + K_{nn} \times [(O_{ez} + O_{of} \times K) + (B_3 \times K_{nk})^8 \quad (1)$$

⁷ Месель-Веселяк В. Я. Удосконалення економічних відносин у сільському господарстві // Розвиток форм господарювання на селі / За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. — К. : Урожай , 1993. — С. 343-356.

⁸ Концепція ціноутворення на сільськогосподарську продукцію / П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.Я. Дем'яненко, Г.М. Підлісецький, М.М. Федоров, О.Г. Шпикуляк, Ю.П. Воскобійник, О.В. Овсянніков, В.П. Саблук, Л.М. Пархоменко / Економіка АПК. — №1. — 2008. — с. 16

де C — нормативна ціна 1 т сільськогосподарської продукції, грн; C_n — нормативна (повна) собівартість 1 т продукції (включаючи орендну плату в розмірі 3 % вартості землі), грн; K_{nn} — коефіцієнт середньої норми прибутку; O_{ez} — середньорічна вартість основних виробничих засобів, авансованих у виробництво 1 т продукції, грн; O_{of} — середньорічна вартість оборотних засобів, авансованих у виробництво 1 т продукції (повна собівартість без амортизації та орендної плати), грн; K — коефіцієнт обігу оборотних засобів по окремих видах продукції, (визначається діленням терміну технологічного процесу в днях (місяцях) на кількість днів (місяців); B_3 — грошова оцінка 1 га ріллі, грн; K_{nk} — коефіцієнт нормативу капіталізації землі — 0,03 (відповідно до терміну капіталізації землі 33 роки).

Проте по наведеній формулі не можна розрахувати ціну на продукцію, термін виробництва якої перевищує рік. Тому вона повинна мати такий вигляд:

$$C = C_n + K_{nn} \times [(O_{ez} \times K_{ooz}) + (O_{of} \times K_{oof}) + (B_3 \times K_{ooz})] \quad (2)$$

де C_n — нормативна собівартість продукції (при цьому рівень оплати праці враховується на рівні галузей економіки країни, включається орендна плата за землю і майно); K_{ooz} — коефіцієнт оборотності основних засобів (визначається діленням технологічного циклу в днях (місяцях) на кількість днів (місяців) в році); K_{oof} — коефіцієнт оборотності оборотних фондів за рік (визначається як середньозважений показник по основних елементах затрат)

Таким чином ціна забезпечить відшкодування затрат і одержання прибутку в розрахунок на вкладений у виробництво капітал, залежно від терміну його обороту, що дасть змогу удосконалити як міжгалузеві економічні відносини в країні так і внутрігалузеві в сільському господарстві в напрямі створення однакових умов одержання прибутку при формуванні ціни на всі види продукції, роботи і послуги, які виробляються і надаються підприємствами в різних галузях і сферах економіки України.

Отже, необхідно прийняти Закон України «Про міжгалузеві економічні відносини в економіці України», яким передбачити:

— запровадження показника норми прибутку, як відношення прибутку до авансованого капіталу з урахуванням вартості землі та використання його як критерія оцінки економічної ефективності їх діяльності підприємств, використання у практиці ціноутворення, кредитування, оподаткування, державної підтримки галузей виробництва;

— врахування при ціноутворенні нормативної собівартості одиниці продукції та норма прибутку з урахуванням терміну технологічного циклу й обороту капіталу з врахуванням терміну реалізації;

— оподаткування одержаних надприбутків за прогресивними ставками;

— формування фонду підтримки галузей з уповільненим оборотом капіталу, який би формувався в бюджеті країни за рахунок коштів, одержаних від оподаткування підприємств надприбуткових галузей економіки з прискореною оборотністю капіталу і використовувався для підтримки цін у процесі виробництва і реалізації продукції та підтримки доходів господарських формувань.

Отже, такий закон має врегулювати економічні відносини між галузями економіки України за рахунок створення рівних економічних умов виробництва і відтворення капіталу в них, через одержання рівновеликих прибутків на авансований рівновеликий капітал з урахуванням галузевих специфік.